

بررسی تطبیقی شکل‌گیری مصحف از منظر آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت*

سیدحمید جزائری و محمد امینی تهرانی*** و هاجر خادمزاده یگانه******

چکیده

در مورد زمان جمع قرآن به صورت کتابی مدون میان آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت اختلاف است به اعتقاد آیت الله فاضل لنکرانی، قرآن قبل از رحلت پیامبر ﷺ به صورت کتاب در آمد اما آیت الله معرفت این نظر را قبول ندارد و معتقد است قرآن بعد از رحلت پیامبر ﷺ به صورت کتاب در آمد. در این پژوهش با استفاده از منابع علوم قرآنی و با روش توصیفی - تحلیلی و تطبیقی و با هدف تبیین درست جمع قرآن، دیدگاه‌های این دو عالم بررسی شده است. از ره‌گذر این بررسی تطبیقی به دست آمد آیات قرآن به دستور خود پیامبر ﷺ مرتب شده بودند و سوره‌ها نیز در زمان پیامبر ﷺ در زمان ایشان مشخص شدند. اما مرتب سازی سوره‌ها و قراردادن آن‌ها بین دو جلد بعد از رحلت پیامبر ﷺ صورت گرفته است.

واژگان کلیدی: قرآن، جمع قرآن، آیت الله فاضل لنکرانی، آیت الله معرفت، ترتیب آیات، ترتیب سوره‌ها، ابوبکر

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۰۲ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۷/۱۱.

** عضو هیئت علمی جامعة المصطفی العالمیة: jazayeri@almustafaou.com

*** استادیار و عضو هیئت علمی جامعة المصطفی العالمیة: amini63@chmail.ir

**** دانش‌پژوه سطح چهار حوزه علمیه (نویسنده مسئول): hajaryeganeh20@gmail.com

مقدمه

قرآن، کلام خداوند، سند نبوت و معجزه جاویدان پیامبر ﷺ است که از همان آغاز نزول تاکنون مورد توجه خاص مسلمین بوده است. دانشمندان نیز تحقیقات و پژوهش‌های زیادی در جنبه‌های گوناگون این کتاب مقدس انجام داده‌اند. یکی از موضوعات مرتبط با قرآن که مورد توجه دانشمندان علوم قرآنی بوده، مسأله جمع قرآن است. زیرا کیفیت جمع‌آوری قرآن، از مسائلی است که دست‌آویز طرح شبهه تحریف قرآن شده است. گروهی از علما از جمله آیت الله محمد فاضل لنکرانی (م ۱۳۴۱ ق) استاد فقه و از مراجع عالیقدر شیعه معتقدند قرآن دقیقاً با همین شکل و ترتیب آیات و سوره‌ها، در زمان پیامبر ﷺ جمع‌آوری شده است و هیچ‌گونه جابجایی در آن صورت نگرفته است. اما گروهی دیگر از علما از جمله آیت الله محمد هادی معرفت (م ۱۳۵۰ ق)، از ائمه اجتهاد و مدرسین خارج حوزه علمیه قم بر این باور است که قرآن بعد از رحلت پیامبر ﷺ به صورت کنونی درآمده است. با تبیین درست جمع قرآن، عدم تحریف قرآن روشن شده و مسلم می‌گردد که قرآن یگانه پیام آسمانی است که اصالت خود را در گذر تاریخ حفظ نموده و از دستبرد زمان در امان مانده است. در مقاله حاضر به منظور تبیین درست جمع قرآن دیدگاه‌های این دو عالم به روش تطبیقی بیان و مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

در مورد تفسیر تطبیقی جمع قرآن از نظر آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت کتاب و مقاله‌ای نوشته نشده است. اما آیت الله فاضل لنکرانی در کتاب مدخل التفسیر و اصول فقه شیعه و آیت الله معرفت نیز در کتاب التمهید فی علوم القرآن و علوم قرآنی نظرات خود را در مورد جمع قرآن بیان کرده‌اند.

۱. نظر آیت الله فاضل لنکرانی در مورد جمع قرآن

آیت الله فاضل لنکرانی در مورد جمع قرآن می‌گوید: این که بعضی از مفسرین عقیده دارند جمع قرآن، در زمان پیامبر ﷺ نبوده است از اشتباهات بزرگ آنان است. قرآن در زمان رسول خدا ﷺ به عنوان یک کتاب مطرح بوده نه به عنوان تعدادی آیه، که بعد از پیامبر ﷺ بحث شود این آیات مربوط به کدام سوره است و چند سوره وجود دارد و... همه این‌ها در زمان رسول خدا ﷺ بوده است. حتی گاهی جبرئیل آیه‌ای می‌آورد و می‌گفت: این آیه را در فلان محل از لان سوره قرار بده. این نشان می‌دهد که سوره‌های قرآن در زمان حضرت پیامبر ﷺ کاملاً

مشخص و معین بوده است. اگر آیه‌ای مدنی در سوره‌ای مکی ثبت می‌شد، طبق دستور الهی بود و تمام این مسائل در زمان رسول خدا ﷺ انجام گرفته است. یعنی جمع قرآن به معنای تألیف قرآن و ترتیب کتاب و تنظیم آن در عهد رسول خدا ﷺ و در رابطه با وحی بوده است.

بعد از رسول خدا ﷺ سه جمع دیگر در رابطه با قرآن مطرح است: جمع امیر المؤمنین علی (علیه السلام)، جمع ابو بکر، جمع عثمان. ولی این جمع‌ها هم با جمع زمان حضرت پیامبر ﷺ تفاوت دارند و هم خودشان با یکدیگر تفاوت دارند. جمع زمان رسول خدا ﷺ به این صورت بود که در زمان آن حضرت، آیات و سوره‌های قرآن تنظیم شده و مشخص گردیده که مثلاً فلان سوره چند آیه دارد و فلان آیه جزء کدام سوره است. و قرآن به صورت کتاب، تألیف شده بود. (فاضل لنکرانی، اصول فقه شیعه، ۱۳۸۱: ۱/ ۵۵۵) زیرا قرآن در آیات بسیاری، از خود به عنوان کتاب یاد کرده است به عنوان مثال خداوند در سوره بقره می‌فرماید: ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (بقره/ ۲) و در سوره ابراهیم می‌فرماید: ﴿كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾ (ابراهیم/ ۱) از سوی دیگر پیامبر ﷺ در حدیث معروف به ثقلین: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ، كِتَابَ اللَّهِ وَ عِتْرَتِي ...» این لفظ را به کار برده است. لفظ «کتاب» برای نوشته‌ای به کار می‌رود که یک مجموعه تألیف شده باشد. اگر بخواهیم فقط از نظر لغوی به این مسأله نگاه کنیم می‌بینیم لفظ کتاب به یک مجموعه منسجم اطلاق می‌شود (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۳۹۶: ۲۵۶).

اما جمعی که به امیر المؤمنین علی (علیه السلام) نسبت داده شده و روایات زیادی هم در این ارتباط وجود دارد عبارت از این بود که علی (علیه السلام) علاوه بر این که آیات و سوره را منظم نوشته است، تفسیر آیات، شأن نزول آن‌ها و مطالب دیگری در رابطه با آیات نوشته است. بنابراین وقتی گفته می‌شود: امیر المؤمنین علی (علیه السلام) جمع کننده قرآن است. به این معنا نیست که حضرت فرموده باشد: «فلان آیه از این سوره و فلان آیه از آن سوره است» یا این که «فلان سوره چند آیه دارد» خیر، این جمع مربوط به رسول خدا ﷺ است که با وحی در ارتباط بود.

اما جمعی که به ابو بکر نسبت داده شده و گاهی نیز به عمر نسبت داده می‌شود عبارت از این است که چون در زمان رسول خدا ﷺ به علّت کمبود کاغذ و غیر متداول بودن آن، قسمت‌هایی از قرآن بر پوست آهو یا پوست بعضی از درختان و اشیاء دیگر نوشته شده بود، ابو بکر دستور داد این متفرقات را روی کاغذ جمع‌آوری کردند، لذا در روایات خود اینان گفته‌اند: «أَوَّلُ مَنْ جَمَعَ الْقُرْآنَ فِي قُرْطَاسٍ أَبُو بَكْرٍ» کلمه «فی قرطاس» در این جا خصوصیت دارد، معنای جمع ابو بکر فقط همین بوده و چیزی از تفسیر و غیره به آن اضافه نکرده است.

اما جمعی که به عثمان نسبت داده شده این است که با توجه به توسعه اسلام و اختلاف لهجه قبائل مختلف عرب، مشاهده شد قرآن به صورت‌های مختلفی قرائت می‌شود، عثمان مردم را بر قرائت واحدی جمع کرد و قرآن واحدی تنظیم کرد و دستور داد سایر قرآن‌ها که قرائت‌های مختلف داشتند سوزانده شود (فاضل لنکرانی، اصول فقه شیعه، ۱۳۸۱: ۵۵۶-۵۵۵).

پس به اعتقاد آیت الله فاضل لنکرانی جمع قرآن چهار معنا و مرحله دارد:

۱. جمع به معنی تألیف و ترکیب و قرار دادن هر آیه در جایگاه مناسب در سوره مورد نظر که این کار کسی جز پیامبر ﷺ نیست؛ زیرا جز از طریق وحی دستیابی به چنین گردآوری امکان‌پذیر نمی‌باشد.

۲. جمع به معنای گردآوری تمام قرآن از اشیاء متفرقی که بر روی آن‌ها نوشته شده بود، که قرآن گردآوری شده شامل تمام قرآن از ابتدا تا انتها بود این گردآوری نیز در دوران پیامبر ﷺ صورت گرفته است. چه بسا در این جا منظور از گردآوری، جمع‌آوری همه موارد مربوط به قرآن از قبیل تأویل و تفسیر و شأن نزول باشد. این جمع، تنها به مولای ما امیر مؤمنان (علیه السلام) اختصاص دارد. که روایات بسیاری بر این معنا دلالت دارند.

۳. جمع‌آوری به معنای گردآوری قرآن از اشیاء متفرق و نوشتن آن در چیز واحد مثل کاغذ و یا مصحف. این جمع‌آوری به ابوبکر نسبت داده شده و برخی روایات پیشین آن را به عمر بن الخطاب نسبت داده‌اند.

۴. جمع‌آوری به معنای گرد آوردن مسلمانان بر سر یک قرائت واحد است زیرا قرائت‌های مختلف در میان قبائل و ملت‌ها رواج پیدا کرده بود. جمع‌آوری به این معنا توسط عثمان صورت گرفته است (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۳۹۶: ۲۶۶).

از آن چه بیان شده می‌توان به دست آورد که آیت الله فاضل لنکرانی معتقد به جمع قرآن قبل از رحلت پیامبر ﷺ است یعنی معتقدند قبل از رحلت پیامبر ﷺ قرآن به صورت کتاب درآمده بود. ایشان در این مورد می‌گویند: هیچ انسان عاقل پاک سرشتی نمی‌تواند تصور کند که پیامبر ﷺ موضوع جمع‌آوری قرآن را به پس از خویش موکول کرده باشد. زیرا که می‌دانست این کار به دست افرادی انجام خواهد شد که دارای عصمت نیستند و از دانش و آگاهی هیچ بهره‌ای نبرده‌اند. در این صورت جمع‌آوری قرآن توسط آنان به شکل ناقص و تحریف شده صورت خواهد گرفت پس چاره‌ای نیست جز آن که قرآن در دوران پیامبر جمع و تألیف شده باشد (همان، ۲۶۲) بعد از رحلت پیامبر ﷺ ابوبکر فقط قرآنی که در زمان حضرت رسول بر روی اشیاء متفرق بود را بر کاغذ منتقل کردند.

۲. نظر آیت الله معرفت در مورد جمع قرآن

آیت الله معرفت در مورد جمع قرآن می‌نویسد: جمع و تألیف قرآن به شکل کنونی، در یک زمان صورت نگرفته، بلکه به مرور زمان و به دست افراد و گروه‌های مختلف انجام شده است. ترتیب، نظم و عدد آیات در هر سوره در زمان حیات پیامبر اکرم و با دستور آن بزرگوار انجام شده و توقیفی است و باید آن را تعبداً پذیرفت.

هر سوره با فرود آمدن «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» آغاز می‌شد و آیات به ترتیب نزول در آن ثبت می‌گردید، تا موقعی که «بِسْمِ اللَّهِ...» دیگری نازل می‌شد و سوره دیگری آغاز می‌گردید. این نظم طبیعی آیات بود. گاهی اتفاق می‌افتاد پیامبر اکرم ﷺ - با اشاره جبرئیل - دستور می‌داد تا آیه‌ای بر خلاف نظم طبیعی در سوره دیگری قرار داده شود؛ مانند آیه ﴿وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (بقره/ ۲۸۱) که گفته‌اند از آخرین آیات نازل شده است. پیامبر ﷺ دستور فرمود آن را بین آیات ربا و آیه دین، در سوره بقره آیه ۲۸۱ ثبت کنند. بنابراین ثبت آیات در سوره‌ها، چه با نظم طبیعی یا نظم دستوری، توقیفی است و با نظارت و دستور خود پیامبر اکرم ﷺ انجام گرفته است (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۱۱۹).

اما ترتیب سوره‌ها بنا به گفته بیشتر محققان و تاریخ نویسان اجتهادی و بعد از رحلت پیامبر ﷺ توسط صحابه صورت گرفته است. حضرت علی (علیه السلام) بعد از رحلت پیامبر ﷺ نخستین کسی بود که قرآن را جمع کرد اما قرآن ایشان مورد پذیرش صحابه واقع نشد (همان، ص ۱۲۰). بعد از حضرت علی (علیه السلام) بنا بر روایات فراوان، ابوبکر به فکر جمع قرآن افتاد تا خلأ از دست رفتن هفتاد تن و بنا بر قولی چهار صد تن از حافظان قرآن را که در جنگ یمامه به شهادت رسیدند، جبران کند. او از زید بن ثابت خواست تا قرآن را جمع‌آوری کند. زید می‌گوید: «ابوبکر مرا فرا خواند، و پس از مشاوره با عمر - که در آن جا بود - گفت: بسیاری از قاریان و حافظان قرآن در حادثه یمامه کشته شده‌اند و بیم آن می‌رود که در موارد دیگر نیز گروهی دیگر کشته شوند و قسمت عمده قرآن از بین برود. آن‌گاه جمع‌آوری قرآن را مطرح ساخت. گفتم: چگونه می‌خواهید کاری کنید که پیامبر آن را انجام نداده؟ گفتند: این کار ضرورت دارد و باید انجام شود. و آن اندازه سخن گفتند و به من اصرار ورزیدند تا آن را پذیرفتم. آن‌گاه ابوبکر به من گفت: می‌بینم که جوان عاقلی هستی و هرگز ما به تو اندیشه ناروا نمی‌داریم. تو کاتب وحی رسول خدا بودی، این کار را دنبال کن و به‌خوبی انجام ده». زید می‌گوید: «سنگینی این کار که بر من تحمیل شده بود از تحمّل کوه گران سخت‌تر بود، ولی به ناچار آن را پذیرفتم و قرآن را که بر صفحاتی از سنگ و چوب نوشته شده بود، جمع‌آوری کردم».

زید با گروهی مرکب از ۲۵ نفر جمع‌آوری قرآن را انجام داد. نخستین اقدام او آن بود که اعلام کرد: هر کس هر چه از قرآن نزد خود دارد، بیاورد. این گروه هر روز در مسجد جمع می‌شدند و افرادی که آیه یا سوره‌ای از قرآن در اختیار داشتند به این گروه مراجعه می‌کردند. این گروه از هیچ کس، هیچ چیز را به عنوان قرآن نمی‌پذیرفتند، مگر آن‌که دو شاهد بیاورند که آن‌چه آورده است جزء قرآن است. شاهد اول نسخه خطی، یعنی نوشته‌ای که حکایت از وحی قرآنی داشته باشد. شاهد دوم شاهد حفظی، یعنی دیگران نیز شهادت دهند که آن را از زبان پیامبر اکرم ﷺ شنیده‌اند. به این شیوه، زید آیه‌ها و سوره‌های قرآن را جمع‌آوری کرد و آن را از پراکندگی و خطر از بین رفتن نجات داد. هر سوره که کامل می‌شد در صندوق‌چه مانندی از چرم قرار می‌داد تا آن که سوره‌ها یکی پس از دیگری کامل شد. ولی هیچ‌گونه نظم و ترتیبی بین سوره‌ها به وجود نیاورد. نخستین کسی که سوره‌های قرآن را مرتب نمود، سالم مولی‌ابی حذیفه بود و نام مصحف بر روی قرآن گذاشت (همان، ۱۲۵ - ۱۲۳).

اما بعد از رحلت پیامبر ﷺ بزرگان صحابه بر حسب دانش و شایستگی خود به جمع‌آوری آیات و مرتب کردن سوره‌های قرآن دست زدند و هر یک آن را در مصحف خاص خود گرد آوردند. نسخه هر یک از صحابه از نظر روش، ترتیب، قرائت و... با دیگری فرق می‌کرد. اختلاف در مصحف‌ها و قرائت‌ها، اختلاف میان مردم را ایجاد می‌کرد. چه بسا مسلمانان ساکن مناطق دور دست، که به مناسبت شرکت در جنگ و یا مناسبات دیگر گرد هم می‌آمدند، بر اثر تعصبی که نسبت به مذهب، عقیده و رأی خود داشتند، به محکوم کردن یک‌دیگر دست می‌زدند. همین امر به نزاع و جدال میان آنان می‌کشید (همان، ۱۳۳).

از جمله حذیفه می‌گوید: در جنگ ارمنستان و آذربایجان، مردم حمص تصور می‌کردند قرائت آنان بهتر از قرائت دیگران است و آنان قرآن را از مقداد فرا گرفته بودند. مردم دمشق می‌گفتند: قرائت آنان بهتر از دیگر قرائت‌هاست. اهل کوفه که قرائت ابن مسعود را پذیرفته‌اند و همین عقیده را درباره قرائت او داشتند. هم‌چنین مردم بصره که قرآن را طبق قرائت ابو موسی اشعری قرائت می‌کنند و مصحف او را لباب القلوب می‌نامند.

حذیفه این خبر را به گوش عثمان رساند و به او گفت: «ای خلیفه مسلمین! من بدون پرده‌پوشی هشدار می‌دهم؛ این امت را دریاب پیش از آن که گرفتار همان اختلافی شوند که یهود و نصاری به آن گرفتار شدند». بعد از این قضیه عثمان به جد در فکر یک‌سان کردن مصاحف برآمد.

عثمان اصحاب پیامبر ﷺ را گرد آورد و موضوع را با آنان در میان گذاشت و همگی نظر حذیفه را تأیید کردند؛ از این رو او به سرعت به یک‌سان کردن مصاحف اقدام کرد. نخست در پیامی عام، خطاب به اصحاب پیامبر ﷺ، آنان را به مساعدت در انجام این عمل دعوت نمود سپس چهار تن از خواص خود را برای اجرای این کار برگزید که زید بن ثابت بر آنان ریاست داشت ولی آنان از عهده انجام این کار بر نیامدند، و برای انجام کاری از افراد دیگری کمک گرفتند کمک خواسته شد که جمعا ۱۲ نفر شدند. در این دوره ریاست با ابی بن کعب بود که او آیات قرآن را املا می‌کرد و دیگران می‌نوشتند (همان، ۱۳۷ - ۱۳۴).

کمیته یکسان سازی قرائت‌ها برای کار خود سه مرحله را طی کردند:

۱. جمع‌آوری منابع و مأخذ صحیح برای تهیه مصحف واحد. برای این کار مصحفی که در زمان ابوبکر نوشته شده بود و در خانه حفصه دختر عمر بود را از او به امانت گرفتند.
 ۲. مقابله مصحف‌های آماده شده با یک‌دیگر، به منظور حصول اطمینان نسبت به صحت آن‌ها و عدم وجود اختلاف بین آن‌ها
 ۳. تمام قرآن‌ها را از اطراف و اکناف جمع کردند و در مخلوط آب و سرکه جوشاندند و یا گفته شده سوزاندند.
- سرانجام شیش یا هشت نسخه تهیه شد و همراه با یک قاری به اطراف بلاد اسلامی فرستاده شد و مسلمانان ملزم شدند به قرائت این مصحف و منع شدند از تلاوت مصحف‌ها و قرائت‌های دیگر (همان، ۱۴۶ - ۱۴۲).
- پس به اعتقاد آیت الله معرفت جمع چهار مرحله دارد:
۱. ترتیب آیات در هر سوره در زمان پیامبر ﷺ و به دستور ایشان صورت گرفته است.
 ۲. جمع کردن تمام آیات و سوره‌های قرآن در یک جا به دستور ابوبکر توسط زید بن ثابت انجام شده است.
 ۳. ترتیب سوره‌ها بعد از رحلت پیامبر ﷺ توسط سالم مولی ابی حذیفه صورت گرفته است.
 ۴. یک‌سان سازی قرائت‌ها که در زمان عثمان صورت گرفته است

۳. داوری میان دیدگاه‌ها

اختلاف آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت در مورد مراحل جمع قرآن در مرحله سوم و چهارم جمع یعنی زمان مرتب‌سازی سوره‌ها و زمان تدوین قرآن به صورت کتاب می‌باشد. آیت الله فاضل لنکرانی معتقد است سوره‌های قرآن در زمان پیامبر ﷺ مرتب و قرآن

در همان زمان به صورت کتاب درآمد. اما در عین حال ایشان نمی‌تواند از روایاتی که در مورد جمع قرآن توسط ابوبکر وارد شده بگذرد؛ از این رو می‌گوید ابوبکر قرآن را که بر روی اشیاء متفرق بود بر روی کاغذ منتقل کرد. اما آیت الله معرفت بر این باور است که بعد از رحلت پیامبر ﷺ اولین کسی که سوره‌های قرآن را مرتب و قرآن را به صورت کتاب درآورد حضرت علی (علیه السلام) بودند که قرآن ایشان مورد پذیرش صحابه واقع نشد. در مرحله بعد ابوبکر با کمک زید بن ثابت و تعدادی دیگر از صحابه تمام آیات و سوره‌های قرآن را در یک جا جمع کردند و در نهایت توسط سالم مولی ابی حذیفه سوره‌ها را مرتب کرد و قرآن را به صورت کتاب درآورد. برای داوری بین نظرات آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت توجه به نکات زیر ضروری است:

یک - معنای واژه کتاب

ابن درید و ابن فارس کتاب را به معنای ضمیمه کردن چیزی به چیز دیگر می‌دانند (ابن درید، جمهرة اللغة، ۱۹۸۷: ۱/۲۵۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵/۱۵۸) و راغب اصفهانی گفته: «واژه کتاب در سخن معمولی مردم به معنای متصل کردن بعضی از حروف به بعضی دیگر با خط و نوشتن است و بیشتر در مورد چیزی که بعضی از آن لفظ به بعضی دیگر ضمیمه شده به کار می‌رود، پس اصل در کتابت یا نوشتن منظم نمودن خط است ولی هر کدام از این معانی [پیوستن حروف و لفظ یا عبارت] در مورد یک‌دیگر استعاره می‌شود و لذا کلام خدا هر چند که نوشته نشده باشد کتاب نامیده می‌شود. مثل آیه: ﴿ذلک الکتاب لا ریب فیه﴾ (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲: ۶۹۵) پس اطلاق واژه کتاب بر قرآن، در زمان پیامبر ﷺ دلیل بر مدون بودن آن ندارد شاید به اعتبار این که آیات قرآن به هم ضمیمه می‌شدند به آن کتاب گفته می‌شده است.

دو - تداوم نزول وحی در عصر حیات پیامبر ﷺ

نزول وحی تا اواخر حیات پیامبر ﷺ ادامه داشته و ایشان همواره در انتظار نزول آیه و سوره‌ای بوده است و به گفته خطابی پیامبر ﷺ همواره در انتظار نسخ احتمالی بعضی از احکام یا نسخ تلاوت قسمتی از آن بوده است خوب با این وجود چگونه می‌توان تصور کرد که پیامبر ﷺ توانسته باشند قرآن را به صورت کتاب در آورده باشند (سیوطی، الاتقان، ۱۴۲۱: ۱/۲۰۷؛ حجتی، پژوهشی در قرآن کریم، ۱۳۶۰: ۲۲۹).

۳. جمع‌آوری قرآن توسط حضرت علی (علیه السلام)

روایات بسیاری نقل گردیده است که حضرت علی (علیه السلام) نخستین کسی است که بعد از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) اقدام به جمع قرآن کرده است. از جمله:

از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است: «رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به علی (علیه السلام) فرمودند: یا علی! قرآن در پارچه‌های حریر و صفحه‌های کاغذ پشت رختخواب من است، پس از من آن را بردارید و جمع‌آوری و تنظیمش کنید و مبادا که آن را ضایع و گم کنید چنانچه یهودیان تورات را گم کردند. لذا علی (علیه السلام) در خانه‌اش نشست و گفت تا قرآن را جمع نکرده‌ام ردای خود را بر دوش نپوشم. حتی می‌شد که شخصی بر در خانه او می‌آمد و او بدون ردا تا درب خانه به ملاقات او می‌رفت، تا قرآن در یک جامه زردی جمع کرد و بر آن مهر زد» (قمی، تفسیر القمی، ۱۳۶۳: ۴۵۱/۲؛ مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۴۸/۹۲).

یا روایت دیگری از حضرت علی (علیه السلام) که فرموده است رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به من وصیت کردند: هرگاه او را دفن کردم از خانه بیرون نروم تا کتاب خدا (قرآن) را که بر جرید نخل و استخوان شانه شتر نوشته بود تألیف کنم (بحرانی، البرهان، ۱۴۱۵: ۷۱۰/۲) وصیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) به حضرت علی (علیه السلام) برای جمع قرآن و هم‌چنین اهتمام ایشان به جمع قرآن، نشان می‌دهد که قرآن در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) جمع‌آوری نشده بود.

چهار. اختلاف مصاحف صحابه

گفته شده مصحف ابن مسعود و ابی بن کعب و مصحف حضرت علی (علیه السلام) ترتیبی داشته که با ترتیب قرآن موجود فرق داشته است (سیوطی، الاتقان، ۱۴۲۱: ۲۲۳/۱ - ۲۲۰؛ جوادی آملی، نزاهت قرآن از تحریف، ۱۳۸۳: ۱۶۶ - ۱۶۵) اگر ترتیب سوره‌ها توقیفی و از جانب رسول (صلی الله علیه و آله) بود نباید مصاحف آنان از نظر ترتیب متفاوت بوده باشد.

۴. روایات

۸۵

روایات فراوانی دلالت بر این دارند که قرآن بعد از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) جمع شده است از جمله این‌که در روایتی آمده است: «پیامبر (صلی الله علیه و آله) رحلت فرمود در حالی که قرآن در مصحفی جمع نشده بود» (سیوطی، الاتقان، ۱۴۲۱: ۲۰۷/۱).

و یا روایاتی که آیت الله فاضل در کتاب مدخل التفسیر خود بیان کرده‌اند: از جمله:

۱. از امام علی (علیه السلام) روایت شده که در ارتباط با قرآن، ابو بکر بیش از همه مردم اجر و ثواب می‌برد. ابو بکر اولین کسی بود که قرآن را در یک کتاب گردآوری نمود (عینی، عمدة القاری، بی‌تا: ۱۶/۲۰).

۲. از هشام بن عروه روایت شده که گفت: پس از کشته شدن قاریان قرآن، ابوبکر ترسید که قرآن تباه شود. پس به عمر بن خطاب و زید بن ثابت گفت: بر درب مسجد بنشینید و هر کس دو شاهد برای تأیید آیات تلاوت شده خویش آورد آن‌ها را بنویسید (متقی هندی، کنز العمال، ۱۴۰۱: ۵۷۴/۲).

۳. از ابن شهاب از سالم بن عبدالله از خارجه روایت شده که گفت: ابوبکر صدیق، قرآن را در صفحاتی گردآوری نمود از زید بن ثابت خواست تا در آن تجدید نظر به عمل آورد. زید امتناع ورزید تا آن‌که برای متقاعد ساختن وی ابوبکر از عمر کمک گرفت. زید این کار را انجام داد. قرآن در نزد ابوبکر بود تا این‌که درگذشت و همین داستان در مورد عمر نیز اتفاق افتاد. تا این‌که قرآن در نزد حفصه همسر پیامبر ﷺ قرار گرفت (سجستانی، کتاب المصاحف، ۱۴۲۳: ۵۷/۱).

۴. از هشام بن عروه از پدرش روایت شده که گفت: پس از کشته شدن اهل یمامه، ابوبکر خطاب به عمر بن خطاب و زید بن ثابت گفت: بر درب مسجد بنشینید. هرکس مطلبی از قرآن ذکر کند به شرط داشتن دو شاهد آن را بنویسید زیرا تعدادی از یاران پیامبر که حافظ قرآن بودند در یمامه کشته شده بودند. (متقی هندی، کنز العمال، ۱۴۱۰: ۵۷۴/۲)

۵. از حسن روایت شده که عمر در ارتباط با آیه‌ای از قرآن پرسید. پس گفته شد که این آیه را فلانی از حفظ داشت که در یمامه کشته شد. عمر گفت: ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾ پس دستور گردآوری قرآن را داد. عمر اولین کسی بود که قرآن را در یک مجموعه گرد آورد. (همان)

۶. از یحیی بن عبد الرحمن بن حاطب روایت شده که گفت: عمر بن خطاب تصمیم به جمع‌آوری قرآن گرفت پس در میان مردم برخاسته و گفت: در ارتباط با قرآن هرکس هر آن‌چه را از پیامبر ﷺ فرا گرفته به نزد ما آورد. مسلمانان قرآن را بر روی کاغذ، چوب و پوست درخت خرما نوشته بودند. از هیچ کس مطلبش پذیرفته نمی‌شد مگر آن‌که دو شاهد می‌آورد. عمر کشته شد در حالی‌که در حال جمع‌آوری قرآن بود (سیوطی، جامع الاحادیث، بی‌تا: ۲۵/۲۵۳).

۷. از ابی قلابه روایت شده که گفت: در زمان حکمرانی عثمان هریک از معلم‌ها به گونه خاصی تلاوت قرآن را به شاگردان خویش آموزش می‌دادند. شاگردان هریک از آن‌ها در هنگام ملاقات با یک‌دیگر اختلاف نظر پیدا می‌کردند و این اختلاف به معلم‌ها نیز سرایت کرد و تا آن‌جا پیش رفت که هم‌دیگر را تکفیر کردند. این مطلب به گوش عثمان رسید. وی در میان مردم خطبه خوانده و گفت: شما در نزد من با یک‌دیگر جدال و لحن‌پردازی می‌کنید. ای یاران محمد گرد هم آید و برای مردم قرآنی بنویسید (ابن حجر عسقلانی، فتح الباری، ۱۳۷۹: ۱۸/۹).

با توجه به نکات بیان شده می‌توان به این نتیجه رسید که در زمان حیات پیامبر ﷺ آیات قرآن به هم ضمیمه شده و مرتب شده بودند و سوره‌ها هم مشخص بودند ولی همان‌گونه که آیت الله معرفت گفتند قرآن به صورت کتاب در نیامده بود بلکه بنا بر روایات بیان شده بعد از رحلت ایشان به صورت کتاب در آمد.

البته آیت الله فاضل لنکرانی در مورد روایات بیان شده می‌نویسد: روایات با هم در تعارض هستند زیرا بنا به روایت اول و سوم ابوبکر از عمر و زید بن ثابت خواست تا آن‌ها مسئولیت جمع‌آوری قرآن را بر عهده بگیرند ولی بنا به روایت دوم خود ابوبکر قرآن را جمع کرد و بنا به روایت چهارم و پنجم عمر قرآن را جمع‌آوری کرد. و بنا بر روایت ششم عثمان قرآن را گردآوری کرد. با توجه به این تعارضات نمی‌توان به روایت‌های مذکور در ارتباط با موضوع حساس و مهم جمع قرآن اعتماد کرد (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۳۹۶: ۲۶۱).

آیت الله معرفت می‌گوید: «ما هرگز تناقضی میان روایات جمع قرآن نمی‌بینیم، زیرا بدون شک این عمر بود که به ابوبکر پیشنهاد کرد قرآن را گردآوری کند، و ابوبکر زید را مأمور ساخت که کار جمع را به عهده بگیرد. بنابر این اشکال ندارد که جمع قرآن را به هر سه نسبت بدهیم» (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵: ۱/۲۸۵).

آیت الله فاضل لنکرانی در عین حال که معتقد است بین روایات تعارض وجود دارد، می‌گوید: هم‌چنین روایات بیان شده، نمی‌توانند متواتر باشند زیرا هیچ یک از روایات از معصوم نقل قول نشده‌اند و روایات مذکور با روایاتی که نشان می‌دهند قرآن در زمان پیامبر ﷺ گردآوری و نوشته شده است در تضاد هستند (فاضل لنکرانی، مدخل التفسیر، ۱۳۹۶: ۲۵۳). و اگر بخواهیم روایات مذکور را بپذیریم در واقع تحریف قرآن از نظر فزونی را پذیرفته‌ایم (همان، ۲۶۲).

با این همه اشکالی که آیت الله فاضل لنکرانی به روایات می‌گیرد در عین حال نمی‌تواند از این روایات چشم‌پوشی کند. می‌گوید: موضوع گردآوری قرآن را نمی‌توان بی‌ارتباط با ابوبکر دانست. موضوع یاد شده با ابوبکر در ارتباط است (همان، ۲۶۳). پس بهتر است قول آیت الله معرفت را بپذیریم که می‌گوید: «مورخان و نصوص صاحبان سیره و اخبار امت‌ها و تمامی اصحاب حدیث، اتفاق نظر دارند که ترتیب سوره‌ها، پس از رحلت رسول خدا ﷺ پدید آمد و به ترتیبی که سوره‌ها نازل گردید نبود» (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵: ۱/۲۸۵).

از بررسی اقوال آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت می‌توان به این نتیجه رسید که قرآن در سه مرحله جمع شده است:

۱. در زمان پیامبر ﷺ تمامی قرآن نوشته شده و آیات به دستور پیامبر ﷺ مرتب شده و سوره‌های قرآن هم مشخص شده بودند؛ از این رو روایاتی که دلالت بر جمع قرآن در زمان پیامبر ﷺ دارند به این جمع اشاره دارند.

۲. بعد از پیامبر ﷺ سوره‌های قرآن مرتب شدند و قرآن بین دو جلد قرار گرفت و به صورت کتاب درآمد؛ پس روایاتی که دلالت بر جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر ﷺ دارند به این جمع اشاره دارند.

۳. در زمان عثمان یکسان‌سازی قرائت‌ها صورت گرفت. البته می‌توان گفت این مرحله جزء مراحل جمع قرآن نیست چون قرآن قبلاً جمع شده بود. کاری که در زمان عثمان انجام شد یکسان‌سازی قرائت‌ها بود نه این که قرآن پراکنده را بخواهند جمع کنند.

طبق این مراحل می‌توانیم به کسانی که قائلند چون قرآن توسط صحابه جمع شده، پس دچار تحریف شده است. جواب دهیم همان‌گونه که آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت معتقدند آیات قرآن در زمان رسول خدا ﷺ مرتب شده بودند و سوره‌ها هم مشخص بودند بعد از رحلت پیامبر ﷺ فقط سوره‌ها مرتب شدند و قرآن بین دو جلد قرار گرفت بدون این که آیه یا سوره‌ای کم یا زیاد شود و این ربطی به تحریف قرآن ندارد.

نتیجه

از مقایسه دیدگاه‌های بیان شده در مسأله جمع قرآن به دست می‌آید که آیت الله فاضل لنکرانی و آیت الله معرفت تصریح نموده‌اند در زمان پیامبر ﷺ کل آیات و سوره‌های قرآن جمع و آیات به دستور خود پیامبر ﷺ مرتب شده بودند اما با توجه به تدریجی بودن نزول قرآن، وصیت پیامبر ﷺ به حضرت علی (علیه السلام) مبنی بر جمع قرآن و اهتمام حضرت به این کار و روایاتی که جمع قرآن را مربوط به بعد از پیامبر ﷺ می‌دانند، مرتب‌سازی سوره‌ها و قراردادن آن‌ها بین دو جلد بعد از رحلت پیامبر ﷺ صورت گرفته است و این که آیت الله فاضل لنکرانی گفته‌اند قرآن در زمان پیامبر ﷺ به صورت کتاب در آمد و بعد از رحلت پیامبر ﷺ ابوبکر قرآن را بر روی کاغذ منتقل کرد. به او این اشکال وارد است که در هیچ‌یک از روایات مربوط به جمع قرآن بعد از رحلت پیامبر ﷺ، بیان نشده که کار ابوبکر منتقل کردن قرآن موجود در زمان پیامبر ﷺ بر روی کاغذ بوده است بلکه همان‌گونه که در روایات بیان شده زید گفته چگونه می‌خواهید کاری کنید که پیامبر ﷺ آن را انجام نداد و یا گفته سنگینی این کار که بر من تحمیل شده بود از تحمیل کوه گران سخت‌تر بود، پس مطمئناً این کار، کار مهمی غیر منتقل کردن قرآن بر روی کاغذ بوده است.

منابع

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، فتح الباری شرح صحیح البخاری، بیروت: دار المعرفه، ۱۳۷۹ ش.
۲. ابن درید، محمد بن حسن، جمهره اللغة، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۷ م.
۳. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۴. بحرانی، هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه البعثه - قسم الدراسات الإسلامیه، ۱۴۱۵ ق.
۵. جوادی آملی، عبدالله، نزاهت قرآن از تحریف، قم: اسراء، ۱۳۸۳ ش.
۶. حجتی، محمد باقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۶۰ ش.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۸. سجستانی، ابوبکر بن أبی داود، کتاب المصاحف، قاهره: الفاروق الحدیثه، ۱۴۲۳ ق.
۹. سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار الکتاب العربی، چاپ دوم، ۱۴۲۱ ق.
۱۰. سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، جامع الاحادیث، بی جا: بی نا، بی تا.
۱۱. عینی، بدرالدین، عمدۀ القاری شرح صحیح البخاری، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۱۲. فاضل لنکرانی، محمد، اصول فقه شیعه، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۳۸۱ ش.

۱۳. فاضل لنکرانی، محمد، مدخل التفسیر، تهران: مطبعة الحیدری، ۱۳۹۶ش.
۱۴. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: دار الکتاب، چاپ سوم، ۱۳۶۳ش.
۱۵. متقی هندی، علاء الدین علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، بی‌جا: موسسه الرساله، چاپ پنجم، ۱۴۰۱ق.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بی‌جا: موسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
۱۷. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق.
۱۸. معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، قم: موسسه فرهنگي التمهید، چاپ چهارم، ۱۳۸۱ش.